

ЕКСТРАТЕКСТОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЗМІСТОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ВЕРТИКАЛЬНОГО КОНТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ

У статті досліджено позатекстову природу вертикального контексту, категорії художнього твору, що насичує фактуальний, підтекстовий, концептуальний рівні прочитання екстратекстовою інформацією, співвідносною з національною й світовою культурами; з'ясовано внутрішню організацію, особливості вираження змістового потенціалу вертикальної площини, зумовлені її екстратекстовою специфікою; визначено позатекстові детермінанти семантичного наповнення вертикального контексту, проаналізовано його зв'язок з вітчизняною та світовою культурами; досліджено співвідношення української фонові інформації і вертикального контексту художнього твору; схарактеризовано засоби творення вертикальної площини (національно-маркована лексика, алюзивні номінації та цитати), визначено особливості їхньої структурної організації, описано семантичні групи, вивчено функції, які вони реалізують у літературному творі; сформульовано умови адекватної перцепції екстратекстового змісту категорії; описано процес взаємодії вертикального контексту з фактуальним, підтекстовим, концептуальним рівнями прочитання художнього тексту й індивідуально-авторською мовною картиною світу.

Ключові слова: вертикальний контекст, екстратекстова інформація, імпліцитний зміст, культура (елітарна, побутова, традиційно-професійна), українська фонові інформація, національно-маркована лексика (реалія), алюзія, рівні прочитання художнього твору.

Обґрунтування наукової проблеми та її значення. Вертикальний контекст – семантико-функціональна категорія художнього твору, що акумулює у своїй структурі екстратекстову інформацію – культурологічну (національно-марковану (українську) і загальнокультурну (співвідносною зі світовою культурою)), котрій притаманний імпліцитний спосіб вираження змісту [3, с. 73]. На відміну від горизонтальної площини, яка формує поверхневий рівень сприйняття, вертикальна бере участь у творенні глибинних сегментів, розширює смислове наповнення художнього цілого за рахунок введення екстратекстових відомостей, джерелом котрих є історико-культурний національний та світовий процеси.

У сучасному мовознавстві аналіз категорій художнього тексту, незважаючи на тривалий період студіювання, залишається на часі. Актуальним бачимо дослідження вертикалі літературного твору, що акумулює інформацію, подану в скомпресованій формі або ж імпліцитно, яка доповнює фактуальний, підтекстовий, концептуальний рівні прочитання конотативними позатекстовими відомостями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Категорії тексту ґрунтовно описані в наукових роботах І. Гальперіна [5], Т. Матвєєвої [8], А. Загнітка [6], А. Мамалиги [9] та ін. Вертикальний контекст, його зв'язок із культурою досліджували О. Ахманова [2], І. Гюббенет [2], Є. Верещагін [4], В. Костомаров [4]. Стилїстика декодування представлена в розвідках І. Арнольд [1], теорія контексту – Г. Колшанського [7]. Проте, якщо фонова інформація, національно-маркована лексика, алюзивні одиниці були об'єктом окремих мовознавчих студій, то їхнього цілісного аналізу як позатекстових детермінант і засобів творення вертикальної площини художнього твору в лінгвістиці бракує.

Метою нашої праці є вивчення екстратекстової природи вертикального контексту. Реалізація окресленої мети передбачає розв'язання таких завдань: визначити позатекстові детермінанти семантичного наповнення вертикальної площини, описати структурну та смислову організацію, одиниці творення, функціональне навантаження вертикалі, зумовлені її екстратекстовою природою.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Категорією, котра вносить у зміст художнього твору інформацію, що безпосередньо не пов'язана з внутрішньотекстовою реальністю, акумулює у своїй семантичній структурі відомості про історію, матеріальну й духовну спадщину людства, насичує повідомлення екстратекстовими елементами елітарної, побутової, традиційно-професійної культур, є вертикальний контекст.

Українські письменники досить часто будують вертикаль своїх творів за допомогою одиниць елітарної культури, подаючи в імпліцитній формі інформацію про літературу, мистецтво, науку (*Аполлон, Саваоф, Дон Кіхот, Нерон, «Наталка Полтавка», Нобель, Содом і Гоморра*), уводячи матеріал прецедентних текстів (*Gluchy wszędzie, cicho wszędzie... Co to będzie, co to będzie? Адам Міцкевич* (П. Куліш); *...Гарний письменник користується не тільки з власних думок, але й із думок своїх добрих знайомих. Ніцше* (В. Підмогильний)). Такий вид

вертикальної площини фіксуємо у Лесі Українки, В. Підмогильного, Л. Костенко та інших майстрів художнього слова.

Особливого національного колориту додають основним предметно-логічним змістовим ланцюгам елементи побутової культури українців. Вертикальний контекст, що базується на вітчизняних народознавчих реаліях (*лісна мара, нявка, Чумацький Шлях*), є традиційним для літератури ХІХ ст. Детермінованість українським лінгвокраїнознавчим матеріалом характеризує вертикальну площину творів І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, А. Свидницького, П. Куліша та ін.

Зважаючи на те, що культура країни є визначником змістового наповнення вертикального контексту, можна говорити про національну маркованість названої категорії, у структурі якої виділяємо народознавчий сегмент, побудований за допомогою українських реалій. Проте, оскільки культура – система, відкрита для взаємовпливів і контактів, очевидним є факт існування у вертикальній площині компонентів, співвідносних із культурним простором інших етнічних спільнот. Найчастіше в українській художній літературі фіксуємо елементи культур сусідніх держав – Польщі, Росії (*жовніри, коронний гетьман, креси, Претвіч, Шопен, Ягайло; Катерина, маніловщина, Пушкін, Чайковський*), що об'єктивно зумовлено міжнаціональними контактами на різних рівнях: політичному, економічному, культурному.

Потужним інформаційним джерелом є так звана «світова культура». Відомості про елементи культури, котрі вплинули на еволюцію не тільки українського народу, а й людства загалом, активні компоненти тезауруса реципієнтів. Звісно, вони можуть бути представлені в більшому чи меншому обсязі, проте такі знання не є факультативними, адже впливають на формування естетичного смаку у сприймача, стимулюють його інтелектуальний розвиток. Отже, у структурі вертикального контексту на семіотичному рівні виділяємо опозицію інтер- та екстракультурних компонентів згаданої площини тексту. Першу групу становлять реалії української матеріальної чи духовної культури; другу – елементи культурного процесу інших етносів, ширше – світової культури.

Детермінованість змістового наповнення вертикального контексту культурою зумовлює особливе функціональне навантаження цієї категорії в структурі художнього твору. Завдання, які виконують реалії, алюзивні номінації та цитати, мають виразне культурологічне забарвлення. Типові для цієї змістової площини функції: пізнавальна

або акумулятивна, креативна, інтерпретаційна, експресивна, імпресивна, емоційна реалізуються на матеріалі про історико-культурні особливості розвитку українського народу. Така інформація впливає на внутрішньотекстову реальність, а також на особу реципієнта, стає джерелом нових знань, актуалізує попередньо засвоєні, викликає певні емоції, почуття.

Вертикальний контекст виконує названі функції у повному обсязі за умови, що читач володіє необхідними вітчизняними фоновими відомостями, які становлять соціально-культурний фон сприйняття, є спільними знаннями адресанта й адресата. Письменник будує вертикальну площину художнього твору на основі фонові інформації, котра є активним компонентом його тезауруса. Він розраховує, що читач володіє відомостями про реалії побуту, політичного, економічного життя країни, знає специфіку менталітету народу, сприймає національні символи. Як і категорія фонові інформації, вертикальний контекст реагує на зміни, що відбуваються в процесі розвитку української спільноти, є у певному розумінні індикатором актуальності тієї чи тієї реалії. Не всі фонові елементи беруть участь у формуванні вертикальної площини. Автори будують останню на основі фактів, явищ, які мали непересічне значення, відіграли особливу роль в житті нації.

Засобами творення вертикального контексту художнього твору є національно-марковані лексеми (реалії) та алюзивні номінації й цитати. Ці одиниці експліцитно представлені на денотативному рівні, проте тлумачення їхнього змісту відсутнє. Автор не подає детальної інформації, бо розраховує, що читач нею володіє.

Українські реалії формують ділянки вертикального контексту, котрі характеризує народознавче забарвлення. У структурі національно-маркованої лексики, крім власне лінгвальної, є виразна культурологічна семантика, завдяки якій ця група слів стає джерелом предметного-логічної інформації про особливості української матеріальної та духовної культури і конотативно-асоціативної, що будується на традиційних уявленнях, порівняннях, асоціаціях. Вертикальна площина враховує обидва види інформації. Якщо перша доповнює матеріал фактуального рівня, то друга формує імпліцитний зміст твору, бере активну участь у створенні підтексту.

Класифікація українських реалій є досить об'ємною. Вона охоплює номени зі сфери політичного (*Гетьманщина, тризуб, Центральна рада*), економічного (*магістрацькі ґрунти, поденне, розверстка*),

релігійного (*Києво-Печерська лавра, Петро Могила, Перун*), культурно-мистецького життя («*Кобзар*», *Т. Шевченко*), реалії природи країни (*мальва, рута-м'ята, чорнобиль*), топонімічні назви і етноніми (*Дніпро, гуцули, Поділля, поліщуки, Україна*). Не всі компоненти національної мовної картини світу мають однакову значущість. Вирізняємо ключові реалії, детермінанти української історії, народної ментальності (*бандура, Берестечко, Б. Хмельницький, Ярослав Мудрий, калина, Київська Русь, кобза, козак* та ін.). Автори, увівши у вертикальний контекст такі одиниці, надають окремим сегментам горизонтальної площини символічного звучання, створюють відповідний емоційний фон сприйняття.

Реалії – компонент вертикального контексту, імпліцитний зміст якого досить легко розкодовується реципієнтом. Пояснюємо це тим, що семантичне поле цих одиниць побудоване на позатекстовій інформації, котра співвідносна з вітчизняною історією, культурою. Більшість відомостей хрестоматійні. Такі фонові знання є активними в тезаурусі читача, оскільки до них він звертається в різних життєвих ситуаціях.

Сектор вертикального контексту, який твориться за допомогою алюзивних номінації чи цитат, важчий для сприйняття, акумулює екстратекстову інформацію, співвідносну також з іншими культурологічними системами, найчастіше світовою класикою (*...позбавляємо вас сану і життя, як Іуду Скаріота* (О. Довженко); *...як у того Нумитая німфа Єгерія* (Т. Шевченко); *Скажи мені, яку ідею скриня та ховала, що звалася за життя Луї Канет?* (Леся Українка)). Для тлумачення алюзій необхідними є спеціальні знання.

Алюзивні номінації та цитати беруть активну участь у формуванні соціально-історичного та філологічного вертикального контексту, дають змогу подати повніший опис факту, явища, об'єкта через співвіднесення із загальновідомими біблійними, міфологічними, історичними, мистецькими реаліями. Завдяки інформації, котру акумулює позатекстовий знак, до якого відсилає читача автор художнього твору, відбувається розширення історико-культурного контексту, процес прирощування змісту екстратекстової площини до інтертекстової.

Детермінованість алюзії поза- та внутрішньотекстовою реальністю зумовлює специфіку її структурно-семантичної організації. У складі алюзії виділяємо два компоненти. Перший акумулює інформацію прототексту (оригіналу). Це первинне значення алюзивного знака,

воно формує його глибинний рівень. Другий компонент побудований на основі фактуального матеріалу, асоціацій тексту, у якому функціонує алюзія. Синтезована семантика двох компонентів утворює семантичне поле алюзивної номінації чи цитати.

Незважаючи на високий рівень компресії тих відомостей, які акумулюють алюзії, вони є важливими асоціативними, емоційними, експресивними компонентами змістової структури всього художнього твору, що більшою чи меншою мірою можуть впливати навіть на особливості розвитку сюжетно-композиційних ліній. Тому введення алюзивних номінацій чи цитат, створення в такий спосіб тематичного поля вертикального контексту приводить до відповідних трансформацій семантики тексту на всіх рівнях прочитання літературного твору, починаючи від увиразнення темпорального простору фактуального рівня й закінчуючи збагаченням підтекстового та символізацією концептуального.

Крім цього, через алюзію встановлюється діалог між текстом₁ (протекстом) і текстом₂ (художнім твором), тобто відбувається процес взаємодії елементів культури минулого та сучасного, що своєю чергою надає літературному твору поліфонічного звучання, розширює його хронотоп, створює можливість різнопланової інтерпретації.

Інформацію про певні реалії, алюзивні номінації чи цитати реципієнт може сприйняти по-різному: повністю декодує імпліцитний сектор, частково розкриє його значення, семантика елемента залишиться зашифрованою, оскільки читач не розуміє зміст вертикального знака. Успіх в інтерпретації вертикального контексту залежить від рівня відомості інформації про той чи той його компонент. Окремі елементи історико-культурного процесу є загальновідомими. Знання про них представлені в тезаурусі пересічного читача, такого, який має середній рівень інтелектуального розвитку. Ця інформація є доступною, її легко можна знайти в додаткових джерелах. Проте інколи автори вдаються до використання компонентів вертикального контексту, які є вузькоспеціалізованими, мали спорадичний характер функціонування. Здебільшого їх характеризує низький рівень декодування. Тому вирізняємо протиставлення розкодований/нерозкодований елемент вертикального контексту, що базується на опозиції доступності/недоступності інформації про окремий компонент вертикальної площини.

Щоб екстратекстовий зміст реалій та алюзій був інтерпретований, реципієнтові необхідно скористатися кодовою системою автора, по-

будованою на основі відомостей, отриманих у результаті індивідуального й колективного практичного досвіду, детермінована позалінгвальними чинниками. Якщо адресант і адресат володіють приблизно однаковим обсягом знань, тобто перебувають у відносній рівності щодо оперування інформацією з галузі історії та культури, то процес сприйняття вертикальної площини не викликатиме труднощів, читач розкриє імпліцитний зміст реалій, алюзивних номінацій і цитат.

Перцепція вертикальної площини дуже важлива для реалізації змістового потенціалу всіх рівнів прочитання художнього твору, адже названа категорія взаємозв'язана з фактуальним, підтекстовим та концептуальним матеріалом.

На денотативному рівні експліцитно представлені одиниці вертикального контексту. Їхній імпліцитний компонент розширює фактуальну інформацію, додає певні темпоральні, локативні, соціальні характеристики, які переважно формують периферійні ділянки семантичного поля. Проте найповніше використовується прихований зміст реалій та алюзій саме за створення підтекстового й концептуального рівнів. Вертикальний контекст не лише генерує появу конотативних інформаційних ланцюгів, а й бере активну участь у формуванні концептів, які становлять глобальний зміст художнього твору.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, вертикальний контекст – категорія тексту, котра організує семантичний простір твору, підвищує його інформативність за рахунок уведення екстратекстових відомостей із національного та світового історико-культурних процесів, що взаємодіючи з інтертекстовими, розширюють змістове наповнення тексту, сприяє його цілісності, є засобом зв'язку між усіма рівнями прочитання художнього твору. Перспективою дослідження є більш ґрунтовне вивчення ролі прецедентних текстів у формуванні вертикальної площини.

Література

1. Арнольд И. В. Стилистика декодирования / И. В. Арнольд. – Л. : ЛГПИ, 1974. – 156 с.
2. Ахманова О. С. «Вертикальный контекст» как филологическая проблема / О. С. Ахманова, И. В. Гюббенет // Вопросы языкознания. – 1977. – № 3. – С. 47 – 54.
3. Васейко Ю. С. Природа взаємодії інформації вертикального контексту і підтексту художнього твору / Ю. С. Васейко // Семантика мови і тексту: Матеріали XI Міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ, 2012. – С. 73 – 75.

4. Верещагин Е. М. Лингвострановедческая теория слова / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – М. : Рус. яз., 1980. – 320 с.
5. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 139 с.
6. Загнітко А. П. Актуальні проблеми текстової лінгвістики: закономірності внутрішньотекстової організації / А. П. Загнітко // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонДУ, 1999. – Вип. 5. – С. 94–111.
7. Колшанский Г. В. Контекстная семантика / Г. В. Колшанский. – М. : Наука, 1980. – 149 с.
8. Матвеева Т. В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий / Т. В. Матвеева. – Свердловск : Изд-во Уральского ун-та, 1990. – 170 с.
9. Різун В. В. Нариси про текст. Теоретичні питання комунікації / В. В. Різун, А. І. Мамалига, М. Д.Феллер. – К.: Київ. ун-т, 1998. – 336 с.

References

1. Arnold I. V. Stilistika dekodirovaniia / I. V. Arnold. – L. : LHPY, 1974. – 156 s.
2. Akhmanova O. S. «Vertikalnyi kontiektst» kak filologichieskaia problema / O. S. Akhmanova, I. V. Giubbieniet // Voprosy yazykoznaniiia. – 1977. – № 3. – S. 47–54.
3. Vaseiko Yu. S. Pryroda vzaiemodii informatsii vertykalnoho kontekstu i pidtekstu khudozhnoho tvoruu / Yu. S. Vaseiko // Semantyka movy i tekstu: Materialy XI Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii. – Ivano-Frankivsk, 2012. – S. 73–75.
4. Vierieshchagin Ye. M. Lyngvostranoviedchieskaia teoriia slova / Ye. M. Vierieshchagin, V. H. Kostomarov. – M. : Rus. yaz., 1980. – 320 s.
5. Halpieryn I. R. Tiekst kak obiekt lingvistichieskogo issledovaniia / I. R. Halpierin. – M. : Nauka, 1981. – 139 s.
6. Zahnitko A. P. Aktualni problemy tekstovoi linhvistyky: zakonomirnosti vnutrishnotekstovoi orhanizatsii / A. P. Zahnitko // Linhvistychni studii : zb. nauk. prats. – Donetsk : DonDU, 1999. – Vyp. 5. – S. 94–111.
7. Kolshanskii G. V. Kontiektstnaia siemantika / G. V. Kolshanskii.– M. : Nauka, 1980. – 149 s.
8. Matvieieva T. V. Funktsionalnyie stili v aspiektie tiekstovykh kategorii / T. V. Matvieieva. – Svierdlovsk : Izd-vo Uralskogo un-ta, 1990. – 170 s.
9. Rizun V. V. Narisy pro tekst. Teoretychni pytannia komunikatsii / V. V. Rizun, A. I. Mamalyha, M. D. Feller. – K. : Kyiv. un-t, 1998. – 336 s.

Васейко Юлия. Экстратекстовые детерминанты смысловой организации вертикального контекста художественного произведения. В статье исследована внетекстовая природа вертикального контекста, категории художественного произведения, которая насыщает фактуальный, подтекстовый, концептуальный уровни прочтения экстратекстовой информацией, соотносительной с национальной и мировой культурами; охарактеризовано внутреннее строение, особенности выражения смыслового потенциала вертикальной плоскости, обусловленные ее внетекстовой природой; определены экстратекстовые детерминанты семантического наполнения вертикального контекста, проанализи-

зирована его связь с отечественной и мировой культурой; исследовано соотношение украинской фоновой информации и вертикального контекста художественного произведения; охарактеризованы средства создания вертикальной плоскости (национально-маркированная лексика, аллюзивные номинации и цитаты), определены особенности их структурной организации, описаны семантические группы, изучены функции, какие они реализуют в литературном произведении; сформулированы условия адекватной перцепции содержания категории; описан процесс взаимодействия вертикального контекста из фактуальным, подтекстовым, концептуальным уровнями прочтения художественного текста и индивидуально авторской языковой картиной мира.

Ключевые слова: вертикальный контекст, экстратекстовая информация, имплицитный смысл, культура (элитная, бытовая, традиционно-профессиональная), украинская фоновая информация, национально-маркированная лексика (реалия), аллюзия, уровни прочтения художественного произведения.

Vaseiko Yuliia. Extratext determinants of vertical context semantic in the artwork. Extratext nature of vertical context, category of artwork, which adds factual, implicated, conceptual levels of reading by extratext information, that is correlative with national and world cultures, is investigated in this article; internal structure, features of expression of semantic potential of vertical context, that are stipulated by its extratext nature, are analyzed; main extratext determinants of the semantic of vertical context, its connection with a domestic and world culture are determined; correlation of Ukrainian background information and vertical context of artistic work is studied; units of creation of vertical context (the words of national meanings, allusion - nominations and quotations), the features of their structural organization are certain, semantic groups are described, their main functions in artwork are studied; conditions for adequate perception of vertical context are analyzed; the process of co-operation of vertical context with factual, implicated, conceptual levels of reading of artwork and an individually author's linguistic picture of the world are determined.

Key words: vertical context, extratext information, implication meaning, culture (elite, domestic, traditionally-professional), Ukrainian background information, the words of national meanings, allusion, informational levels of the artwork.